

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՍԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԵԱՆ ԱՒԱԶԱՆ

Ս. Յարութեան մայր եկեղեցին իր շուրջը ունի մատուռներ որոնք անտարակոյս որոշ նպատակի մը համար շինուած են։ Առհնդ կը կրեն սուրբբրական անուներ։ Մատուռ Ս. Աբրահամու, Հրեշտակապետաց, Մեծքիսեղեկի, Էսայն, ասոնք հին մատուռներ են և ազատուած են աւերումէն, առաւել կամ նուազ անձանթ մնացած են հարկադրուած փոփոխութիւններէ։ Այսպէս գէպի արեւմուտք շարուած մատուռներու խումբը առանց ճիգի հաստատուած է նախնական յիշատակարանին՝ կոստանդինեան աւագանին համար կարեւոր օգնական եկեղեցի մը։

Կոստանդինեան աւագանը՝ առանց իր գոյութեան մասին գրական տուիքներուն դիմում ընելու ինքրիկքը յայտնի կ'ընէ գէպի կոստանդինեան յիշատակարանին սնարքը ուղղակի յարաբերութեամբ բոլորածել շինուածքէն (rotonde)։ Այսպէս է որ եկեղեցիի մը կողքին կցուած փոքր շինուածներու տեսքին տակ, միշտ սեղանով մը և յաճախ անկախ պատով զարդարուած են և որ կը ներկայացնեն ամենէն նշանաւոր հին աւագանները։ Այս աւագանը իր ամբողջութեան յատկագրովն ուրիշ տեղ չենք տեսած։ Լաւ թելադրելու համար այս նրկարարքը, կայ արեւմանդ ներկայութիւնը ջրհորի մը, արդի մատուռին մէջ միշտ առարկայ յարգանքի մը, գաղտնաբար այլանդակ զրոյցներով արգարացուած, բայց լաւ վիճակուած քիչ մը յաւակնոտ ջրհորին ձակ քարոյն եւ այն նուէրներովն որ հին կը ձգտուին։ Շէնքին դիրքը իսկ արդէն այն բնութիւնը ունի թելադրելու որ իր գերը անտարբեր է եղած ճարտարապետին առաջին յատկագրին շինութեան ժամանակ։ Անուններուն փոփոխութեան մէջ, առանց մեծ ջանքի պիտի գտնուի եթէ այս մատուռը մեր օրերուն փառաուն Մարտիրոսաց ան-

ուն նուիրուելէ առաջ, պաշտպան ունէր Ս. Յովհաննէսը, և քախտը ունէր թէ ինքն ալ նախ Մկրտիչ էր։ Այս սկզբնական նպատակին երեւութապէս աւելի յարգելի նշան մըն է նոյն իսկ իր տեականութիւնը։ Գմբէթին փշեղէն ի վեր և մատուռին ողորմելի վեհակը այս տեղը այլեւս նպատաւոր էր մկրտութեան հանդիսութեանց, որ սակայն հոն յաճախակի կատարուած են, և առանց զարմացումի չգիտուիր. նախախմբարանի (narthex) մէկ անկիւնը քաշուած կը տեսնուի քարէ մեծ կարաս մը, որուն նըպատակը նախ կը վրիպի այս տեղւոյն մէջ։ Երկար ժամանակ պատահմամբ տեսնուած են լքուած քանի մը գործիքներ որ զետեղուած են մթերանոցին մէջ գործածուած հողէ ամաններով։ Այդպիսի տաշտի մը վրայ մտածել շատ չհամաձայնի ժամանակաւոր գործածութեան յայտնի հետքերուն հետ, հակառակ քանի մը յարգանքի նշաններու որ քանի մը հաստացեալներու կողմէն առարկայ եղած է. եթէ նոյն իսկ փոշին եւ սարդի ոստայնը հոն տիրացած քուշն։ Մեզ ընկերացող քահանաներուն ըսածին նայելով՝ այդ հինցած կոնքը երբեք ջրհորին քով զետեղուած՝ հասարակաց աւագան կը նկատուէր։ Այժմ վերապահուած է չափահասներու մկրտութեան որն հեռացուած է այս գաղտնի անկեան թերաստուերին մէջ, պարկեշտութեան ըզգացումով մը որ պէտք կ'ըլլայ հաշտեցնել ուղղափառ բարոյութեանց եւ ծէսերու հետ։ Խոնչպէս ոգեկոչել աւելի բուռն եւ զանազան յիշատակը անցիւլոյն, ի սկզբանէ Ս. Գերեզմանին կողքին կցուած շինուածքին։ Փոխանակ խոշոր բոլորակ կարասին տակաւին ի գործածութեան, եթէ պէտք է հաստատել քահանային՝ որ տեղւոյն պաշտօնեան է, կը հաստատուի զեղեցիկ աւագանը կեդրոնական գմբէթին տակ, խաչածէ կամ չորս բլթակներով առուոյտի ձեւով

որ տեսնուած է մուկ տեղ մը, կողակին անցքին խորը՝ Այս է Դ. դարու աւազանի որ տարած յորթաւածութիւնը որ ամբողջութեամբ վերահաստատուած է:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին աւազանին զիրքը յատակօրէն ցոյց չէ տրուած հեղի-նակներուն կողմէն: Կը կարծուի թէ Ս. Յարութեան տաճարին կցուած է, այն իւրողութեամբ որ մկրտականը մկրտութեան աւազանէն ելնելէն յետոյ նախ կողալին այս եկեղեցին, Մատուռին հաւատացելոց ժողովրդին միանալէ առաջ (էթերիա, 2. Ա), և Պորտոյի ուխտաւորին տեղեկութեան համաձայն, մկրտածները կը գտնուէին եկեղեցիին ետեւ, այսինքն գլխաւոր հակա-տին հակառակ տեղը: Ս. Գերեզմանին աւազանը ունէր անդաստակ մը ուր երախաները կ'արտասանէին ստատանայէ հրաժարումը և հաւատոյ հանգանակը, և ներքին սրահ մը զոր Ս. Կիրեղ կը կոչէր Սրբութիւն Սրբոց ուր կը գտնուէր աւազանը: Հոն, մկրտելով, բարոյութիւն մերկ, կը կատարուի ամբողջ մարմնից երախայից օծումը, յետոյ կը տարուին Ս. աւազանը, ճինչպէս Քրիստոս խաղը կրելով՝ ի գերեզման որ անոր մօտ կը բացուէր:

Ս. Յովհաննու մատուռին կից է Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ուր կը գտնուէր Ս. աւազանը: Կոստանդինեան թուականին աւազանին հաւանական տեղւոյ վրայ կանգնուած այս եկեղեցին այս անունը ընդունած է երեք անգամ ընկզմամբ իմաստէն և մկրտութեան բանաձեւէն որ կը յիշենք Աստուածային երեք անձնաւորութիւնները: Այս եկեղեցիին հարաւային կողմին վրայ Նորութեամբի առաջին եպիսկոպոսին Ս. Յակոբի նուիրուած ուրիշ մատուռ մը շինուած է: Այս բոլոր աղօթատեղիները՝ միեւնոյն գծին վրայ տրամագրուած, ինչպէս նաեւ բոլորածէ շինուած եկեղեցին և Ս. Կոստի մատուռը, եւ կողմնակի բացուածքներով և իրարու մէջ կը հաղորդակցին և սրբա-վայրերու անընդմիջական շարք մը կը կազմեն մին միւսին մէջ բացուելով՝ այնպէս որ վերջին դրան մը առանցքին թով կեցողը մէկ նայուածքով կը տեսնէ կնիք եկեղեցիները: Բաւական է ակնարկ մը նետել Ս. Գերեզմանի արդի յատակագծին վրայ անմիջապէս ըմբռնելու համար ուղե-գիր Saewulի մանրակրկիտ նկարագրութիւն

ըն որուն բոլոր նիւթերը յայտնի են, բացի քանի մը մանրակրկիտ փոփոխութիւններէ (Jerusalem Nouvelle, Բ. հար. էջ 138-270, PP. V. և A.)^(*):

Գ.

Ս. ԿԻՐԵՂԻ ԱՒԱԶԱՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՊԻՍԿՈՍԻՆ ՄԵՋ

Ս. Կիրեղի օրով (Յ 386 Մարտ 18) հաւատացեալներու թիւին վրայ մեծ բազմու-թիւն մը աւելցաւ. այնքան՝ որքան չէր եղած առաքելներուն քարոզութիւնէն ի վեր: Վասն զի ինչն երեւման օրը (Մայիս 7), հեթանոսներէն ու հրեաներէն հարկւրներով մկրտուեցան, այնպէս որ աւազանները անբաւական դալով՝ Հայրապետը հրամայեց՝ սրբիւ հասարակաց բաղնիքը և նորագարծ-ները հոն մկրտել (Ճառքն՝ Երմիայի):

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տաճարին Ս. Ստեփանոսի աւանդատան մէջ, կռածոյ աւազան մը կայ, միւրի կոչուած քարէ, որ Երուսաղէմի Ս. Կիրեղ հայրապետի անունով կանգնուած սեղանին վէմէն կը կազմէ: Անոր խորութիւնն է՝ տասնվեց մատնայափ ու տրամագիծը՝ մէկուկէս կանգունէն կէս մատնաչափ պակաս: Ըստ աւանդութեան՝ ասիկա Ս. Կիրեղի մկրտարանը եղած է, որուն մէջ Ս. Պաշի երեւման օրը՝ մեծ բազմութիւն մը մկրտութեան կնիք ընդունեցաւ, կամ՝ հաւանական է որ ան եղած ըլլայ վերը յիշուած բաղնիքին գոուը, ուրուն մէջ Կիրեղի ձեռքով նորագարծները մկրտուեցան (Պատմ. Ստրապոնի, Ա. հար. էջ 225-226, Տիգրան Սաւադան):

Սի մէջ սրբոյ եկեղեցեացոյ գոյ մեծ աւազան, որ յաւուրս սրբոյն Կիրեղի Երուսաղէմայ Հայրապետին՝ յորժամ ի մայիսի է. ցուցաւ սբ. խաչն ի լեռնէն Ճիթին եաց և մինչև ի սբ. Գողգոթայ երեւցաւ ի տեսիլ ամենեցուն յուսանից հրաշխւք. ուրով մկրտեաց սուրբն առաւել քան զձեռն. հրեայա՝ նորընծայ հաւատացեալսն յայս սբ. աւազանս, որ և արար զկոչումն ընծայու-

(*) Ըստ Պորտոյի Անատուն Ուխտաւորին (333). Պաղեստինի Կեսարիան (էլ Քեսարիէ) զոր տակաւին կը պահէ մկրտութեան աւազանը Ս. Պետրոսի մկրտութիւնը ընդունող Կիրենիոս հարիւրապետին, որ նշանաւոր էր իր առատածնունդ որոտմութիւններով (Գործք. Առաք. Ժ. 2. 48)

քեան: Ուստի ունիմք յաւանդութենէ նախ-
նեաց եւ մտ յամէ մայիսի է. զնախատե-
նակ . . . երեւման սրբոյ Ստաշին յայտ
աւազանիս կատարումն. եւ է զանձ պատ-
ուական շնորհով սպգլաւ երկոյս (Պատմ.
Նորաւարկի, Յովն. Նկս. Նորաւարկեացի
(Հանգի), էջ 88—89):

Պ.

ՁԻԹԵՆԵԱՅ ԼԵՐԱՆ ԱՇԽԱԿԵՐՏԱՐԱՆԻ
ԵԿԵԼԵՑԻՐԵՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՆԸ

Եւսեբիոսի համոձայն, «Հեղինէ թա-
գուհին երկու եկեղեցի շինեց, մին Քրիս-
տոսի ծննդեան տեղը, եւ միւսն Համարձ-
ման տեղը՝ Ձիթենեաց լեռան վրայ: Կայ-
սեր մայրը Նոյն լեռան վրայ կը յաւիտա-
ցընէր Փրկչին Համարձման յիշատակը,
հիմնելով գեղեցիկ տաճար մը, ի պատիւ
Փրկչին, որ Նոյն տեղը բնակած էր, զանն
զի Նոյն կը գտնուէր ա՛յն ալը՝ ուր Ան,
ըստ ճշմարիտ պատմութեան, իր աշակերտ-
ները տեղեակ ըրաւ ծածկեալ խորհրդոց...»: Եւսեբիոսի այս խօսքերէն յայտնի է ուրեմն
որ Հեղինէն Ձիթենեաց լեռան առաջին տա-
ճարը շինեց տարին վրայ, որ էր, ըստ հայ
ձեռագիրներու, Աւակեհաւանը, ըստ էթե-
րոսի, Elèona եկեղեցին, որ կը գըտ-
նուէր լեռան արեւմտեան կողմը, զարդաշ-
րին վրայ, Բեթանիոյ մօտ: ԺԲ. դարուն,
ուրիշ եկեղեցիներու հետ այս եկեղեցին ալ
քանդուած է:

Այս հայակապ եկեղեցիին մկրտութեան
պատմական աւազանին նկարագրութիւնն է
հետեւեալը. — Այս եկեղեցիին աւերակնե-
րու հետագոտութեան ժամանակ երեւան ե-
լած է մկրտութեան աւազանը: Հնախօսա-
կան քաւական կտրեւոր յայտնութիւն մը
նկատուած է այս աւազանին գլխաւը. սոյն
եզական աւազանը հաստատուած է հոյա-
կապ մոզայիքի մը յատակին մէջտեղը, ուր
խալը կը կատարէ դիտաւորութեան գեր մը,
այնպէս որ նմանը չէ տեսնուած պաղես-
տինեան ո՛ր է ուրիշ մոզայիքի մէջ: Ամէն
ինչ ներդաշնակուած է յօրինուածութեամբ
եւ զարդարանքով, իրողութիւնները յայտնի
են: Գէտ առ կէտ կտրելի է ճշգրէ այս յայտ-
նի աւազանին վաւերական օրինակը: Յայտ-
նի են ի հնումն մկրտութիւնները նախ ըն-
կզմամբ եւ ապա ուրիշ եղանակով կը կա-

տարուէին. մկրտութեան ծէսի մասին յար-
զի առաջնեւը ծանօթ էին քրիստոնէից,
ինչպէս նաեւ նախնական աւազաններու
համեմատական ձեւը եւ անոնց դիրքը յա-
րաբերութեամբ ի հարկէ մը եւեկեղեցիին-
րու միութեան օրէնքի մը օյժով որ ամէն
տեղ կը կապէ աւազանը գլխաւոր միակ ե-
կեղեցիի մը: Արդէն այս դասաւորումը յիշ-
ուած է խղճամիտ առձեռն գիրքերու եւ
ստուգաբան հանրագիտարաններու մէջ: Ի-
րողութեանց լուսով զոր պատական հետա-
գոտութիւնը անգագրում կը կուտակէ տա-
րիներէ ի վեր, տարակայնէ դուրս է եթէ
երկու աւազաններու աւելին պատահում
տեղի ունեցած է քաւական նուազ կտրե-
ւոր միւսեւոյն տեղւոյն մէջ, եւ անոնք եր-
բեմն յարաբերութեան մէջ կը գտնուին խիստ
փոքր եկեղեցիներու եւ քաղաքներու մէջ
վանական եկեղեցիներու հետ: Հին թուա-
կաններուն, Դ. կամ Ե. դարուն, բոլորու-
վին կապուած էին եկեղեցիի մը շուրջ, ա-
ւազաններ՝ յաճախ շատ աւելի փոքր քան
Ձիթենեաց լեռանը, տարբեր ձեւով աւա-
զան մը — չէնքէն անկախ քաղմանկիւն
կարաս մը կամ անոր հետ Նոյնանալու շին-
ուած, կըրտակ խառն մը կամ պարզ կի-
սաշրջանակ մը, երբեմն խիստ ընդարձակ
եւ յարաբերաբար խորունկ. երբեմն ալ նեղ
եւ փոքր, այնպէս որ չափահաս մը հազիւ
կրնայ օտքի կենալ եւ ջուրը հագրի կը ծած-
կէ մինչեւ անոր ծունկերը: Եւ եթէ, բնա-
կան յիշատակարաններէն մարդիկ կը դի-
մեն պատկերաւոր նմանութիւններու, ա-
մենահին եւ յայտնանշան քրիստոնէական
արուեստն ալ կը վկայէ բոլորովին միւսեւոյն
խմտով: Աւելի ետք քան Նշանաւոր ար-
ձաններու եւ մոզայիքներու թուականը,
քաւական է, օրինակի համար, տեղեկանալ
գետնադարձաններու նկարները: Ամէն ոք
պիտի հաւատայ, փափաքելի է, ոչ փոքր
գատաւոր մը, ինչպէս է վերքեր եպիսկո-
պոս, երբ կը հաստատէ մկրտութեան մի-
ասնաւորութիւնը «հեղմամբ» ու պարզ
«լրացանութեամբ» եւ մկրտութիւնը Երեւ-
կզմամբ թ. գարու կէսէն սկսեալ(°): Եթէ

(°) Հայաստանիայ Ս. եկեղեցին Մկրտութեան
խորհուրդը սկիզբէն մինչեւ ցայսօր կը կատարէ ըն-
կզմամբ, ըստ նախնական աւանդութեան (Յօդուա-
ծագիր):

աւելի անմերժական պատկերները մեր աչքին իսկ գննեն մկրտութեան մը արարողութիւնը ուր պաշտօնեան փոքրիկ ամանով մը օրհնուած ջուրը կը թափէ աւազանին մէջ ստին կեցած երախայի մը զլխուն վրայ, աւազանի մը՝ ուր ջուրը հաղիւ կը բարձրանայ մինչեւ երախային բուսը, հարկ չկայ ստիպուած ըլլալ մկրտութեան կարաններուն մէջ առատ ջուր ունենալ: Եւ որովհետեւ մկրտութեան հնազոյն պատկերները կը յիշենք, ինչպէս Հռովմի մէջ, Սէն-Բիւտանայի հին պապի ժամանակներէն, կերը չպիտի ընծայէ ամենէն երջանիկ թելադրութիւնը ինչ որ եղած է Ձիթենեաց լերան աւազանին, կլորակ կոնք մը հողին վրայ դրուած, որ կը թուի վարդաբուսած: Կոնքին մէջ երկու երախաներ կ'են մարմնով հաղիւ ծածկուած են եւ պաշտօնեան ջուրը կը հեղու անոնց վրայ: Այս վիճարանութիւնը աւանց աւելի յառաջ մղելու, աւազանի նկատմամբ մեկնաբանութիւնը կը յանձնուի աւելի ձեռնհաս վարդերաներուն: Սակայն տեսութեան չպիտի վրիպի թէպէտ երկրորդական կարծիքը չպիտի կրնայ նուազեցնել, եթէ ան համարուի անուղիղ, զրկութաւոր աւերակներու շատ աւելի զբաղան մեկնաբանութիւնը:

Կատարեալ ըլլալու համար, մեր հնախօսական քննութիւնը պէտք է այժմ զէթ մերձաւորապէս նոյն իսկ մեր յիշատակաբանին թուականը ճշդել: Պէտք է քննել աւերակով վկայուած փոփոխութիւնները, զաստուորել աւերակի մասերը, ըստ ժամանակաշրջանի, ստուգել անոնց յայտարար նշանները, շեշտել յատկապէս յերգաշնակութիւնը, վարդաբանքին ճաշակը եւ չափը, միատարրութիւնը համեմատութեանց որ ազդած են մարդը շինուածքին վրայ, որքան մանրամասնութիւններ, եւ տակաւին ուրիշներ, որոնց արժէքը կը պահանջէ երկար զարգացումներ, մինչ պատմական ճանապարհը շատ աւելի արագ եւ այսուհետեւ ոչ նուազ ապահով ուղիղ կը տանի մեզ նպատակին: Այս տեղ հատապարտելով հոյակապ մայր եկեղեցի մը կառուցուած է երկար ժամանակ եւ մինչեւ յիշատակաբանին աւերումը, պատուուած Այրի մը վրայ, ոչ ոք պիտի ուզէ մերժել թէ Ս. Հեղինէի եկեղեցիին վրայ է խնդրը, սի յիշատակ Համարաժմանս՝ եւ անորդական

քարայրին վրայ նուիրագործուած Յիսուսի ուսուցմամբ: Բնագրին ընթերցուածը ուր կը պատմէ Եւսեբիոս թէ ինչպէս վեհաշուք երեք քարայրները Պաղեստինի մէջ Կոստանդինեան հիմնարկութեանց ճարտարապետական կերպով եւ մեկնակէտը ըլլալով աւելի կշիռ ունի քան երկար մեկնութիւն մը: Ս. Գերեզմանը եւ Բեթղեհէմը երկար ժամանակէ ի վեր հաւատացեցող ուրախութիւնը եւ միութարութիւնը էին, միայն Ձիթենեաց լերան կոստանդինեան յիշատակարանին կը պակէր պատկառելի եռախօսութիւնը: Ան է եղբայրը միւս երկուքին, մինչեւ իր աւերումը, արժանի անոնց իր մեծութեամբ եւ մեծաշուք գեղեցկութեամբ եւ անոնց ընդհանուր ծագման ապահով տիպարով: Պիտի ճանչցուի՝ արդեօք այն արհամարհանքը որուն ենթարկուած է եւ զեռ անկատար կերպով ազատուած է վրատակներու իր ծանր պատանքէն: Բայց երբ կը ճանչցուի, մեզ հետ հաճոյքը պիտի ունենան գիտուններու եւ բարեպաշտ վանականներու վերջապէս հեռացնելու պատանքին ծալքերը եւ երեւան հանել սքանչելի միացողները Աշակերտաբանի եկեղեցիին որ 'Ի. Գարու վերջը, աստուգիւ շատ գեղեցիկս կը թուէր բարեպաշտ եւ խոհական էթերիայի:

ԽԳՏԻՉ ԱՐԲԵՊԻԿ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ
(Շարունակելի)

ՅՈՐԴՆԱՆԻ ԵՒ ԵՍՍԵ

✠ Կրօնքի հիւանդանոցն է աւստրիեն վիրաւորուած հոգիներուն:

✠ Լոյս, սէր, անկեղծութիւն, գութ. անա՛ մարդը կրօնք:

✠ Կրօնք իտալից բաժինն է մարդկային կեանքին մէջ:

✠ Կրօնք հետեւանն է հոգիին պէտքերուն եւ իմացականութեան նիգերուն:

✠ Կրօնք նեցուկն է օտարապոյններուն՝ ընդգծել բոլոր անոնց որոնք կը տրեմ երկրի վրայ: